

Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus első évtizedeiben

MANN MIKLÓS

Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy megvizsgálja múlt századi kultuszminisztereink oktatáspolitikai koncepcióit, s ezek alapján bemutassa a magyar művelődést előmozdító tevékenységüket. A korszak miniszterei az oktatásügygel szembeni társadalmi igényt felelősségteljesen felmérve igyekeztek koncepcióikkal, törekvéseikkel annak megfelelni. S ha a miniszterek személye változott is, a minisztérium vezető tisztviselői, az ügyek tényleges intézői a helyükön maradtak, s ez a kontinuitás biztosította a kultúrpolitika folyamatosságát. A dualizmus korának kultuszminiszterei valójában rengeteget és ténylegesen jelentőset alkottak; tevékenységükkel megalapozták a magyar polgári műveltséget. Működésük bemutatása teljesebbé teszi a dualizmus kultúrpolitikájára vonatkozó ismereteinket.

Eötvös József kimagasló irodalmi, politikai és közoktatáspolitikai teljesítménye közismert. Műveltségével, művelődéspolitikai koncepciójával, író-politikusi teljesítményével meghaladta a dualizmus korának kultuszminisztereit; nemcsak időrendi sorrendben volt első e miniszterek között. Hiszen e viszonylag rövid, alig négy évig tartó miniszterséghez köthetjük a hazai polgári iskolaügy alapjainak megteremtését, a feudális jellegű iskolai rendszerrel szemben a közoktatásügy korszerűsítésének megkezdését. Eötvös a kiegyezés után 1867-ben tagja lett az Andrássy-kormánynak; ő az egyetlen politikus, aki az 1848-as kormányból ismét tárcát kap, *újra vallás- és közoktatásügyi miniszter lett.* A kultusztárca vezetésén kívül azt a feladatot is meg kellett oldania, amelyet egy új intézmény felállítása, megszervezése jelentett.

A *népoktatás* állapotának javítását célzó *törvényjavaslata* 1868 novemberében került a képviselőház elé, és kéthetes vita után sikerült Eötvösnek javaslatát elfogadtatnia.

A népiskolai oktatásról szóló törvény bevezetése összefüggött a magyar polgárosodással, a magasabb műveltségi szintű munkaerő iránti igény növekedésével. Ez magyarázza a kötelező iskolalátogatás bevezetésének szükségességét. A tankötelezettség elvének – a 6-12 éves gyermekek kötelező iskolabajlásának – kimondásával vált e törvény a magyar népművelés demokratikus és liberális szellemű alaptörvényévé. Eötvös az iskolaállítás jogát megadta a községeknek, felekezeteknek és ezeken keresztül a nemzetségeknek, továbbá jogi személyeknek és magánosoknak is. Ugyanilyen liberálisan kezelte a tanítás nyelvét is. A törvény két tagozatot szervezett, a 6 évig tartó mindennapi és a 3 évre terjedő ismétlő iskolát.

Neveléstörténetírásunk hangsúlyozza – s itt elsősorban *Felkai László* alapvető munkáira utalunk –, hogy az eötvösi törvényjavaslat további érdeme a korszerűség és a pedagógiai szempontok érvényesítése az oktatás tartalmi vonatkozásaiban. A törvény alapján 1869-ben megjelent a népiskolai tanterv, amely egy évtizedig maradt érvényben, de főbb gondolatai megőrződtek a következő évtizedek tanterveiben is. A törvény meghatározta a népoktatás felépítését, s a körébe tartozó intézmények – felső népiskola, polgári iskola, tanítóképző – szervezetét is.

A népiskolai törvény végrehajtásához Eötvös haladéktalanul hozzáfogott. Megkezdődött a népiskolai közigazgatás szervezetének kiépítése, létrejöttek az iskolai hatóságok. Új tanfelügyelőket nevezett ki, és rendeletben határozta meg teendőiket. Szorgal-

mazta az új iskolák építését. 1869-ben az elemi népiskolák, a polgári iskolák és a tanítóképzők számára magyar, német, román, szlovák és szerb nyelven tanterveket, óraterveket adott ki. A községi iskolák számára tan- és vezérkönyveket dolgoztatott ki. 1868-ban bizottságot hívott össze, amely a korszak vezető pedagógiai szaktekintélyeinek részvételével megvitatta az iskolákban tanítandó tantárgyakat; javaslatot tett tankönyvpályázat meghirdetésére. Ennek eredményeképpen 1869-70-től megindult állami költségen az iskolai kézi- és vezérkönyvek kiadása. Megjelent az ABC tanításának vezérkönyve, olvasókönyveket, földrajzi vezérkönyveket adtak ki, megjelentek tankönyvek az ének és a rajz tanításához. Ezeket a tankönyveket lefordították a nemzetiségi nyelvekre is; az Eötvös által kibontakoztatott tankönyvprogram alapozta meg a nemzetiségi népoktatást is. Ugyanakkor megkezdődött a taneszközök kiadása is. Az iskolákhoz eljuttatta a szemléltető eszközök listáját. Ekkor készültek Európáról és Magyarországról fal- és kézitérképek, földgömbök, természetrajzi és fizikai táblázatok, gyűjtemények. Eötvös elkészíttette a népiskolák számára az egységes bizonyítványmintákat, a szükséges naplókat, anyakönyveket.

A tanítók pedagógiai kultúrájának emelése érdekében megindította 1868 februárjában a Néptanítók Lapját. A lap hetenként (1870-től havonta kétszer) jelent meg 1-1,5 ív terjedelemben, 14600 példányban, hét nyelven. A tanítók ingyen kaphatták meg a lapot! A lap közölte a hivatalos rendeleteket, értesítéseket, a hazai tanüggyel foglalkozó cikkeket stb. A tanítók továbbképzéséhez nyári pedagógiai póttanfolyamokat szerveztetett, külföldi ösztöndíjakat biztosított. A tanítóképzés fellendítésére megszerveztette a tanítóképző intézeti tanárok képzését is. 1869-ben megnyitotta az első magyar állami tanítónőképzőt *Zirzen Janka* vezetésével –, és ezzel megindulhatott hazánkban az állami nőnevelés és tanítónőképzés. Népnevelési egyesületeket próbált létrehozni; e kezdeményezése végül is beletorkollott az ezután kibontakozó iskolán kívüli oktatásba.

Eötvös az 1868. évi törvényjavaslatával tulajdonképpen megindította az egész oktatásügy átfogó rendezésére irányuló törekvését. Ennek sorába tartozott az 1870-ben beterjesztett további három törvényjavaslata, amely a kisdédóvással, a középiskolai oktatással és az egyetemekkel foglalkozott. A javaslatok vitáját Eötvös betegsége megakadályozta, s azok – átdolgozott formában – csak utódai korszakában válhattak törvénné.

Foglalkozott a középiskolai tanárképzés ügyével is. 1870 tavaszán kiadta a középiskolai tanárjelöltek számára felállítandó tanárképző intézet szabályzatát; maga az intézmény és a gyakorló gimnázium csak utódai – *Pauler* és *Trefort* korszakában kezdte meg működését.

Eötvös József a magyarországi felsőoktatással kapcsolatban 1870-ben három törvénytervezetet terjesztett az országgyűlés elé. Az első tervezet a pesti egyetemmel, a második a műegyetem felállításával foglalkozott. Törekvéseiből 1871-ben megvalósult az egyetemi rangú József Műegyetem; elgondolásának megfelelően, a *Trefort*-korszakban, 1872-ben létrejött a kolozsvári egyetem. A pesti egyetem újjáalakítására vonatkozó előterjesztésének tárgyalására nem került sor. Eötvös ösztöndíjakat juttatott az oktatók számára; új professzorokat nevezett ki. Elősegítette, hogy az egyetemi hallgatók külföldi egyetemeket látogathassanak.

A művelődés alapjának a népnevelést tekintette. Erre utalnak megjegyzései a népiskolai törvényjavaslat benyújtásakor: „teljes meggyőződésemet szerint e hazának emelkedése anyagi tekintetben is sokkal inkább függ a népneveléstől, mint bármi mástól” – vagy szavai az 1870. évi költségvetés tárgyalásakor: „tudom, hogy e Házban nincs senki, ki a népnevelés ügyét nem tartaná a haza legnagyobb, legégetőbb szükségének”. Másik felszólalásában is abból indult ki, hogy „fő és első teendő a népnevelés”, majd így folytatta: „én azt akarom, hogy a fa gyökeret verjen a hazában, s erre nézve mindenekelőtt szükséges, hogy a talaj elő legyen készítve”.

Eötvös abban bízott – s minisztersége végén a népiskolai közoktatás állapotáról az országgyűlés elé terjesztett Jelentésében ezen nézetének hangot is adott –, hogy „a népnevelés elterjedése szükségképp maga után vonja a magasabb műveltséget, s alig képzelhető, hogy ott, hol a nemzet zöme a műveltség egy bizonyos fokára emelkedett, a tudomány ne honosuljon meg...”. Persze ő is tudta, hogy mindössze az alapokat teremtette meg. Fiához intézett levelében így fogalmazta meg ezt a gondolatát: „Jó törvények ma-

gokban véve még nem elégítik ki a népek szükségait, s bármi helyesek azon elvek, melyek népnevelési és interkonfesszionális törvényeimben felállítottak, sok időre s munkára lesz szükség, míg e törvények gyümölcseit megteremthetik. De annyi bizonyos, hogy törvényeimben egy szebb jövőnek alapjait raktam le, s evvel beérheti egy ember, főleg koromban."

A kiegyezést követő időszak politikai viszonyai, a gazdasági nehézségek, a közélet visszasságai megnehezítették Eötvös helyzetét, fékeztek lehetőségeit. „Üres pénztárral és egész középszerű erővel csudákat művelni nem lehet" – írta fiának. Eötvös valóban jól látta: az oktatásügyben sok időre és munkára van szükség ahhoz, amíg a „törvények gyümölcseit megteremthetik". Több oktatási vonatkozású terve, elgondolása, törvényjavaslata utódaira – elsősorban sógorára, *Trefort Ágostonra* – maradt: ezek megvalósítása vezetett Magyarországon a polgári jellegű közoktatás és felsőoktatás rendszerének kiépítésére.

Eötvös halála után *Andrássy Gyula* miniszterelnök először *Trefort Ágostonnak*, Eötvös sógorának ajánlotta fel a kultusztárca vezetését. Trefort azonban ekkor még visszautasította a felkérést, ezért Andrássy – *Deák Ferenc* javaslatára – az ismert jogászprofesszort, *Pauler Tivadart* kérte fel a kultuszminiszteri tisztség vállalására.

Pauler folytatta az elődje által megindított reformmunkálatot, a népoktatásügy országos szervezését. Megalapította a gyakorló főgimnáziumot, az Országos Közoktatási Tanácsot. Ezzel sikerült a művelődésügy neves szakembereiből olyan nagy befolyású tanácsot létrehozni, amely a miniszter véleményező és tanácsadó testületként több évtizeden keresztül eredményesen működött. A Pauler által létrehozott tanács első elnökévé az uralkodó *Horváth Mihály* püspököt – 1849 közoktatásügyi miniszterét –, a kor szak legkitűnőbb történészét nevezte ki.

Pauler rövid kultuszminiszteri korszakát Eötvös József hatása határozta meg. Ezt tükrözi képviselői programbeszéde is, amelyben rámutatott arra, hogy nagy nyomatókat tulajdonít az értelmi erők fejlesztését célzó intézkedéseknek, mivel „... legbensőbb meggyőződéseim szerint ettől függ, leginkább hazánk jövője, országos állásunk biztosítása, mert jelenleg nem többé csak a vitézség és bátorság, hanem az értelmi erők döntők a népek sorsára nézve. Az így befektetett tőkék legdúsabban kamatoznak, mert a nemzeti értelmiség növekedésével óriási mértékben gyarapodnak jólétének forrásai. A műveltség legfőbb tényezője minden haladásnak; teremtménye az eszméknek, és azoknak legfőbb, legbiztosabb irányozója, az uralkodó eszmék minőségétől nagy részben függ a nemzetek sorsa és jövője."

Pauler Tivadar rövid – egy évig tartó – kultuszminisztersége idején hű maradt a képviselői beszédében megfogalmazott elvekhez. Tevékenységét meghatározta az eötvösi örökség, illetve az a tapasztalat, amelyet egyetemi oktatóként szerzett. A parlamenti költségvetési vita során elhangzott beszédében hangsúlyozta, hogy az „... összes oktatásügynek alapját a népoktatás, a népnevelés képezi". Elismerte a hiányosságokat, de arra is rámutatott, hogy néhány év, „néhány hó alatt pótolni, helyrehozni, mit évek hosszú során át mulasztottunk, tán a körülményeknél fogva mulasztanunk kellett, merően lehetetlen". Kifejtette, hogy nemzedékek szellemi munkájára, nemzeti műveltség megteremtésére van szükség, amelyet csak hosszú idő alatt lehet kialakítani. „Ha valahol, úgy az oktatás terén a következetes haladásnak szükségét el kell ismerni, és ezt csak akkor eszközölhetjük: hogy ha a törvények hiányait nem rögtönözve, hevenyészve, hanem a tapasztalás nyomán egész kiterjedésében orvosoljuk."

A felsőoktatás korszerűsítését segítették azok az új tanszékek, amelyek a Pauler-korszakban jöttek létre. Előkészítette a kolozsvári tudományegyetem felállítását: gondoskodott épületről, taneszközökről – az új intézményről szóló törvény azonban már utóda, *Trefort Ágoston* minisztersége idején keletkezett.

A *Lónyay*-kormány átalakításakor *Trefort Ágoston*, a magyar történelem egyik legjelentősebb kultúrpolitikusa került a miniszteri bársonyszékbe, aki kultuszminiszterként 16 éven keresztül, egészen haláláig tevékenykedett. Trefort a magyar művelődésügy korszerűsítésében az Eötvös által kijelölt úton indult el, a nagy előd által lerakott alapokon,

a tervek megvalósításában azonban gyakorlatiasabban folytatta a polgári közoktatási rendszer kiépítését.

Az 1873. évi költségvetési vita alkalmából tartott beszédében összefoglalta hazánk kulturális helyzetét, s a tárca költségvetési igényeit azzal indokolta, hogy a kultúrára áldoznia kell az országnak, de a közoktatásra fordított összeg megtérül, „s ezen szellemi investíció kamatai fogják legbiztosabban helyreállítani az ország pénzügyét”.

Közoktatáspolitikájának időszerű feladatairól nyilatkozva rámutatott: „minden tisztelet, becsület a népoktatásnak, a világosság mégis felülről jön... s ezért – a felsőbb oktatás a legfontosabb”. Arra törekedett, hogy a „pesti egyetem a külföldi egyetemek színvonalát érje el, s műegyetemünk a külföldiekkel versenyezhesen”. Tekintve az egyetemi tanulók növekvő számára, s a külföldön – Bécsben, s más osztrák egyetemeken – tanuló magyar diákokra, szükségét érezte a Kolozsvár utáni harmadik magyar egyetem létesítésének.

A kapitalizmus fejlődése következtében konkrétabbá vált a közoktatással szembeni igény: a hangsúly – ha bevallatlanul is – de a népoktatással szemben az új, ipari-kereskedelmi oktatási formák felé tolódott el; fokozatosan változott, módosult a középiskolai művelődési anyag tartalma. Trefort kitűnő érzékkel felfigyelt az új jelenségre, s ennek megfelelően az ezen igényeknek megfelelő iskolatípusok fejlesztésére törekedett. Közoktatáspolitikájának jelentős érdeme, hogy előnyben részesítette azokat az iskolatípusokat, amelyek nem a humán pályákra, hanem az iparra, kereskedelemre nevelnek. Fontosnak tartotta ezeket az iskolákat, mert fejlesztésük, népszerűsítésük segítségével kívánta azokat az előítéleteket megszüntetni, „melyek folytán létezik a túlprodukció az ügyvédi és hivatalnoki pályán”. Felfigyelt a dzsentirrétegnek a jogi pálya felé való egészségtelen tülekedésre, s ezért még időben figyelmeztetett: „legyünk jó kézművesek, kereskedők, gazdák, szóval a produkció emberei. Ez nem válik szégyenére, nem derogál senkinek. Erkölcsünkben és szokásainkban kell átalakulnunk, ha közgazdaságilag akarunk átalakulni.” Teljes politikai hitvallását, programját gyakran e három szóban foglalta össze: „tudomány, vagyonosság és egészség”, mivel megítélése szerint az a nemzet, amely ezen tulajdonságokkal bír, mindent elérhet. Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy ezen politikai programjából következtek közoktatáspolitikai elgondolásai is.

Eötvös és Trefort sokoldalú, nagyvonalú kultúrpolitikája következtében a kiegyezést követő két évtized a modern magyar *felsőoktatás* megszületésének időszaka. Új tanszékek jöttek létre, felépültek a természettudományi és orvoskari épületek, kialakultak a művészeti felsőoktatás intézményei. Emelkedett az oktatás színvonala, a hallgatók és oktatók száma; a nagyvonalú államférfiak, a kiváló szervezők és iskolateremtő tudós professzorok együttműködése a magyarországi felsőoktatás nagymérvű fejlődését eredményezte.

A Trefort-korszak *építkezéseinek* impozáns sorából legyen szabad csak a Műegyetem Múzeum körüli épületeire, az Egyetemi Könyvtárra, az Orvostudományi Karra, az Üllői út mentén kialakuló híres „klinikai negyed”-re utalnunk. Nyugodt lelkiismerettel jelentette ki 1886-ban a főrendi házban: „a budapesti egyetem mai állapota és az 1867-iki közt és a régi időben létezett állapotok közt... rendkívül nagy a különbség.” Saját magát az épületek „martyrjára” tekintette, de jogosan kérdezte: „mit tehetek én róla, hogy Mária Terézia óta 1867-ig olyan nagyon keveset tettek a tanügyért?”

Trefort már 1873-ban – folytatni kívánva Eötvös felsőoktatási törekvéseit – megpróbálkozott az egyetemi törvényjavaslat benyújtásával, a felsőoktatási tanulmányi és szervezeti kérdéseinek törvény útján történő átfogó rendezésével. Azonban Eötvöshöz hasonlóan Trefort erőfeszítése sem járt eredménnyel, s ez a törvényjavaslat is csak papíron maradt.

Trefort meggyőződése szerint döntő tényező a tanár személye, ezért a személyi kérdésekben elfogulatlanul döntött, s így – összhangban az egyetem választásaival – biztosította az iskolateremtő, kiemelkedő tudású professzorok működését. Miniszterségének a bölcsészeti kar fejlődésére nézve talán legnagyobb jelentőségű eredménye a szemináriumok intézményének megvalósítása, s ezzel kapcsolatban a tanulmányi idő 4 évre történő felemelése.

Trefort az eötvösi kultúrpolitika folytatójaként gyakran foglalkozott a tanárképzéssel: a tanárképzőt 1873-ban újjáalakította; ekkor egyesítette a gimnáziumi és reáliskolai taná-

rok képzését. Véleménye szerint a középiskolai tanárképzés csak akkor felelhet meg céljának, ha a jelöltek „az évi átlagos tanárszükségletnek megfelelő számban, egy benn-tartással (internatus) ellátott intézetben helyeztetnének el, melynek szervezetére nézve a párizsi École Normale Supérieure-t lehetne, természetesen hazai viszonylatainkhoz alkalmazva, mintául venni”. Bár elgondolása annyiban téves volt, hogy a hazai tanárképzést egyetlen internátus keretében kívánta megoldani, mégis érdemes ötletére felfigyelnünk, hiszen az általa javasolt intézmény – amelynek megvalósítására Trefort életében nem kerülhetett sor – a későbbi Eötvös Collegium.

Az 1883. évi középiskolai törvényben rendelkezett a tanári képesítés feltételeiről és a vizsgálatok általános követelményeiről: minden tanárjelöltnek kötelezően előírta a szakjához tartozó tárgyak négyéves tanulmányozását, az egyéves nevelői gyakorlatot, továbbá az arra kijelölt vizsgáló bizottság előtt sikeresen leteendő képesítő vizsgálatot. Ezzel Trefortnak sikerült az ország valamennyi középiskolai tanára számára egységessé tennie a képesítést.

A Műegyetem megszervezése még Eötvös nevéhez kapcsolódott. A közgazdasági indíttatású Trefort világosan látva s átértékelve a Műegyetem fontosságát, mindent megtett minisztersége ideje alatt, hogy sikeresen továbbfejlesztthesse Eötvös kezdeményezéseit. 1882-re elkészült a Múzeum körúton az új épület, s így a Műegyetem végre átköltözhetett a technikai oktatás szükségleteinek megfelelő épületbe. A Műegyetem építkezéseivel kapcsolatban Trefort hangsúlyozta: „az épületek valódi taneszközök is, amelyek nélkül az oktatás, különösen a természeti s általában a demonstratív tudományokban, ma már lehetetlen”.

A középiskola – gimnázium vagy reáliskola – Trefort korában a magasabb tanulmányokra, a szellemi pályákra készítette elő az uralkodó osztályok és a középrétegek gyermekeit. A szabadságharc leverése után az osztrák tanulmányi rendszer vált kötelezővé a magyarországi gimnáziumokban. A kiegyezést követően a kapitalista termelés igényei megkívánták a középiskolai oktatás átalakítását, s ezért Eötvös, majd Trefort több ízben tett kísérletet a középiskolai törvény megalkotására. Eötvös 1870-ben a képviselőház elé terjesztett törvénytervezetében abból indult ki, hogy a középiskoláknak egyaránt biztosítaniuk kell az általános műveltség megszerzését és a felsőbb tanulmányokra történő előkészítést.

Trefort egy évtizeden keresztül próbálta elfogadtatni Eötvös átdolgoztatott tervezetét, s eközben vezettette be 1879-ben a *Kármán Mór* által előkészített gimnáziumi tantervet. Az új tantervben a humán tárgyak, a klasszikus stúdiumok változatlanul nagy óraszámot birtokoltak; a reáltárgyaknak mintegy 30% jutott. A tanterv erőteljesen hangsúlyozta ugyan a nemzeti elemeket – így válhatott a magyar irodalmi múlt számos eleme a felnövekvő nemzedékek közkincsévé –, de kiemelte azt is, hogy a nemzeti műveltség az egyetemes emberi kultúra alkotóeleme. A kiválasztott tantervi anyagban helyet kapott ugyan a feudális nemesi, retorikus műveltség számos eleme is, mégis e tanterv jelentősen hozzájárult a polgári jellegű, korszerűbb műveltség kialakulásához.

Trefort Ágoston nagy eredménye az 1883. évi *középiskolai* törvény megalkotása. A törvény – kompromisszumok árán – biztosította a középiskolákban – a felekezeti gimnáziumokban is – az állam felügyeleti és ellenőrzési jogát, s érvényesítette a tanárképzésben is az állam vezető szerepét. A törvény a polgári középfokú oktatás alaptörvényévé válva elősegítette a korszerű műveltség terjesztését a kiegyezés utáni korszakban; a középfokú közoktatást egységesen szabályozta, nyolc osztályúnak ismerte el a gimnázium mellett a reáliskolát, megszabta az egész országban egységesen a tanítási órák számát. Az 1883. évi XX. törvénycikk a kétféle középiskolát, a gimnáziumot és reáliskolát szervezetileg is meghatározta. Az úriemberség kritériumává – az egyéves önkéntesi jogosultság mellett – ekkor vált a középiskolai végzettség, illetve az érettségi. Trefort igyekezett középiskoláink rendszerét az élettel egyeztetni, s ezért megkönnyítette a reáliskolából a gimnáziumba történő átlépést. Ezzel függ össze rendelete a latin nyelvnek a reálban rendkívüli tárgyként való tanításáról. Külön elismerés illeti az elsősorban a kispolgárság körében kedvelt, s ezért másodrangúként kezelt reáliskola érdekében tett intézkedéseit, hiszen Trefort emeltette fel a reáliskola évfolyamainak számát – a gimnázium

ziumokhoz hasonló – nyolcra, s az érettségi bevezetésével megteremtette a felsőfokú tanulmányokra képesítés lehetőségét is.

Trefort Ágoston művelődéspolitikájának eredményeit és hatását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy alkotómunkássága kiemelkedőnek bizonyult; a treforti tudománypolitika tradíciói tiszteletet parancsolnak; a nevéhez fűződő hagyományok ma is élnek, alkotásai még napjainkban is a felsőoktatás műhelyei.

Trefort halála után, Tisza Kálmán miniszterelnök felkérésére gróf *Csáky Albin*, Szepes megyei főispán 1888-ban elvállalta a kultusztárca vezetését.

Csáky Albin jelentős alkotása az 1891. évi XV. törvénycikk a *kisdedovásról*, amelynek bevezetésével – Franciaország kivételével – megelőzte a nyugati polgári államokat. E törvény először intézkedett hazánkban az iskoláskor előtti gyermekek neveléséről, az óvónők helyzetéről. Csáky javaslata indoklásakor kifejtette azokat a speciális szempontokat, amelyek megkövetelték a kisdedovási ügyének törvény általi szabályozását. Elsősorban utalt a nagy mérvű gyermekhalandóságra, amely összefügg a gondozás hiányával. Ezután elemezte azokat a problémákat, amelyek szintén a gondozással kapcsolatos negatívumok következményei. „A gyermekeknek erkölcsi és szellemi képességei nem fejlesztetnek ki és nem idomíttatnak eléggé, minek a következménye azután az, hogyha az elemi iskolába érkeznek, ott kellő előmenetelt elérni nem tudnak”. Csáky szorgalmazta a lehető legtöbb helyen kisdedóvók létesítését, méghozzá női munkaerők alkalmazásával. Indoklásában egyrészt arra hivatkozott, hogy a nők értenek leginkább a gyermekek gondozásához, ápolásához, „ők pótolhatják legkönnyebben az anyai felügyeletet”. Ugyanakkor érdemes arra is felfigyelnünk, hogy a liberális gondolkodású arisztokrata gondolt a társadalmi szempontokra is, mikor arra hívta fel a parlament figyelmét: „ezután a szociális problémák egyikének megoldását is elősegítjük, amennyiben lehetővé tesszük, hogy a nők hivatásukhoz és természetükhöz mért munkakörben kellő állást nyerhessenek, és így biztosíthassák a maguk fenntartását”.

Az Országgyűlés 1893. április 26-i ülésén a *tanítói fizetésekre* vonatkozó törvényjavaslata indoklásában kifejtette elgondolásának főbb elveit: „... ezen a minimumon alul tanítói fizetés ebben az országban ne legyen... a korpótléknak törvény által való szabályozásával a tanítók fizetése bizonyos időszakokban emelkedhessék... mivel az iskola-fenntartók – úgy a községek, mint a hitelfelekezetek – sok helyütt nincsenek abban a helyzetben, hogy e felemelt igényeknek kellően megfelelhessenek, az állam segélyt nyújtson oly célból, hogy a tanítók fizetése bizonyos minimumig kiegészíttessék, és hogy a tanítóknak bizonyos korpótlék biztosíttassék...” Beszédében Csáky megindokolta, hogy miért a 300 forintos – igen csekély – minimumot szerepeltette a törvényjavaslat szövegében, amelynél saját érzelmeivel is meg kellett küzdenie. Véleménye szerint az ország egyes részein ez az összeg a tanítók részére tisztes megélhetést biztosít, másrészt itt csak a minimum kimondásáról van szó, ugyanis lehet ennél többet is biztosítani a tanítóság részére. Végül is hosszas előkészítés után a miniszternek sikerült törvényerőre emeltetnie a tanítók fizetésének ilyen – mérsékelt – rendezéséről szóló javaslatát, s ugyanakkor elérte a felekezetek iskoláiban működő tanítók részére is ugyanezen fizetési minimum biztosítását.

Csáky Albin 1890-ben a *görög nyelv* oktatásával kapcsolatos törvényjavaslat vitájában több beszédében, hozzászólásában kifejtette álláspontját az egységes középiskola létesítésének szükségességéről. Olyan középiskola létesítését kellene lehetségessé tenni – hangsúlyozta – „mely telhetőleg a legtöbb szakpályára készít elő, azaz általános műveltséget ad és általános ismeretek alapján előkészíti az ifjakat arra, hogy minden egyes szakpályán boldoguljanak”. A tanterv módosításával elérte, hogy „a tanulók egy része, kiknek jövő hivatásuk körében a görög nyelv ismeretére nincs szükségök, ne legyen köteles a középiskolában a görög nyelvet tanulni, hanem e helyett más megfelelő tantárgyakkal foglalkoztassék;...” Ezért az 1890. évi XXX. törvénycikkkel elrendelte a gimnáziumokban – a túlterhelés csökkentése érdekében – a görög nyelv fakultatív oktatását. A törvény értelmében az ötödik gimnáziumi osztálytól a tantervben szereplő görög nyelv helyett úgynevezett görögpótló tárgyakat (mértani és szabadkézi rajz, görög irodalom) választhattak a tanulók. Intézkedései következtében fokozatosan egyre több iskolában

hódítottak teret a görögpótló tárgyak. A görög szerzők – Homérosz, Thuküdidész – műveinek új prózai fordításai több kötetben megjelentek; illusztrált művek keletkeztek a görög művészetéről, történelemről.

Csáky Albin az *egységes középiskola* hívének vallotta magát; több általa összehívott tanácskozás foglalkozott e kérdéssel. Így érdekes kezdeményezésnek bizonyult az 1892. februárjában, a minisztériumban lezajlott megbeszélés, amelynek megnyitásakor Csáky hangsúlyozta, „hogya a középiskolai oktatásnak mai nap fennálló merev kettéválasztása nem felel meg nemzetünk társadalmi szükségleteinek, hogy e kettéválasztás sok oly bajnak a szülő oka, amelyet okvetlenül meg kell szüntetni”. A megbeszélés résztvevői – közöttük *Berzeviczy Albert, Eötvös Lóránd, Beke Manó, Kármán Mór, Alexander Bernát* stb. – elvileg állást foglaltak az egységes középiskola mellett. Elgondolásuk szerint növelni szükséges a reáltárgyak számát; az egységes középiskola alapja pedig a gimnázium alsó négy osztálya lett volna. A felsőbb osztályokban több tárgy között szabadon választhattak volna a tanulók.

Csáky Albin számos intézkedést tett, rendeletet bocsátott ki az ifjúság *testi nevelése* érdekében. Már minisztersége elején a budapesti állami polgári iskolai tanítónőképzésben létesített tornaszakkör számára tantervet és szervezetet állapított meg. Az egységes középiskola tervezésekor is gondolt arra, hogy a testi nevelés kellőképpen fontos legyen. 1890-ben kiadott rendeletében a korcsolyázás meghonosításáról intézkedett a felsőbb leányiskolákban és tanítónőképezdékekben, „hogya az év zordonabb szakában, midőn a szabadban való játék nem gyakorolható, a leányiskolák növendékei (...) az egészségre és a test fejlődésére játékos hatású korcsolyázás által részesüljenek a különösen leányoknál annyira szükséges testedzésben”. Csáky az országos közegészségi egyesület kezdeményezésére megrendeztette az első országos tornaversenyt, amelyen száznál több iskola tanulói vettek részt; majd rendszeressé tette a versenyeket. Szorgalmazta a torna és az úszás oktatási rendszerének kialakítását. Csáky felhívta a városokat: gondoskodjanak nagy és alkalmas játszóterekről az ifjúság részére; ugyanakkor az ifjúsági kirándulásokat, tanulmányi utazásokat is fontosnak tartotta, s ezért lehetővé tette a diákok számára a kedvezményes vasúti utazásokat.

A szakoktatás fejlesztése érdekében női kereskedelmi tanfolyamot létesített azzal a céllal, hogy a nők számára „új kenyérkereseti pályát nyitni és a kereskedelem terére lépő nőknek alkalmat adni, hogy hivatásukhoz mért szakképzettséget szerezzenek”. Megalapította a balkáni országokkal folytatandó kereskedelem kibővítésére törekedve a keleti kereskedelmi tanfolyamot.

A felsőoktatás területén szintén korszakos újításokat figyelhetünk meg a Csáky-korszakban. Tervbe vette a budapesti egyetem bővítését, a műegyetem részére újabb épület építtetését. Ekkor készült el az egyetemek új tanulmányi, fegyelmi és tandíjszabályzata. Csáky szabályozta a doktori szigorlatok rendjét; meghonosította az ünnepélyes doktorrá avatást. Ő vezettette be a fényképpel ellátott indexeket az egyetemisták hallgatói jogviszonyának ellenőrzése érdekében. Az eddigi leckepezékek helyett rendszeresítette az általános tandíjat, amelyet minden hallgató – félévenként 30 forintot – egyformán fizetett, s ennek fejében minden előadást hallgathatott.

Politikai hitvallását ő maga a következőképpen fogalmazta meg: „Én magyar nemzeti culturát csinállok akkor, mikor kisdédóvodákat állítok fel; magyar nemzeti culturát csinállok akkor, mikor a tanítók fizetéséről gondoskodom; magyar nemzeti culturát csinállok akkor, mikor az egyetemet meg a középiskolát szervezem...” Más alkalommal pedig hangsúlyozta: „azt tartom, hogy a hazát meleg érzéssel és szenvedéllyel kell szeretni, de szolgálni józan ésszel kell”.

1894. júniusában néhány személycserével újjáalakult a *Wekerle*-kormány: Csáky Albin helyett *Eötvös Loránd* egyetemi professzor lett a kultuszminiszter.

Eötvös Loránd rövid időre, mindössze hét hónapra cserélte fel az egyetemi katedrát a miniszteri bársonyszékre. Ez a rövid időszak közel sem volt elegendő arra, hogy elgondolásait csak részben is valóra válthassa. Ám ebben a kurta kormányzati periódus-

ban is igyekezett javítani a tanítók helyzetén: emelte a jutalmakra és segélyekre fordítható költségvetési összeget, és folyamatba tette a tanítói illetmények felemelését.

A kilencvenes években egyre érezhetőbbé vált a középiskolai tanárok hiánya. A tanárhiány megszüntetésére vonatkozó társadalmi igényt kihasználva, Eötvös Loránd felelevenítette régi – nagybátyjával, Trefort Ágostonnal sok vonatkozásban közös – tervét: az általuk jól ismert párizsi École Normale Supérieure mintájára benntlakásos intézet létesítését – a középiskolában már kitűnő tanulmányi eredményt elért, tehetségesnek ítélt – bölcsészkar tanárjelöltek részére, hogy ezzel is előmozdítsa tudományos nevelésüket. Eötvös elgondolása szerint a hallgatók a *kollégium* keretén belül szaktanárok vezetésével, az önálló tudományos kutatást fejlesztő szeminárium módszerrel, külön tudományos képzésben részesülhetnek. Egyúttal a kollégium elő kívánta mozdítani a szegénysorsú tehetséges fiatalok továbbtanulását: 100 férőhelyből 30 ingyenes volt. A kollégiumba bejutottak részben mentesültek tehát az anyagi gondoktól, s további előnyt jelentett, hogy délutánonként kitűnő tanár is foglalkozott az ott lakó diákokkal. A kollégium félszázados történelme igazolta az alapítók szándékait: diákjaiból a hazai tudományos élet kiválóságai kerültek ki. Eötvös kezdeményezését utóda, Wlassics Gyula valósította meg: az első magyar kultuszminiszterről elnevezett intézet, Az Eötvös Collegium 1895. szeptemberében kezdte meg működését.

Fontos és maradandó újításnak bizonyult, ahogy megoldotta a középiskolai *tanulmányi versenyek* kérdését. Tárgyalások folytak ugyanis a különböző nyugat-európai országok középiskolai tanulmányi versenyének mintájára megvalósítandó verseny adaptálásáról. Eötvös elutasította az általános tanulmányi verseny gondolatát, amely az érettségi megismétlése lett volna, s helyette az egyes szakterületeken lefolytatandó versenyek mellett nyilatkozott. Természetesen elfogadta a matematikai és fizikai társulat választmányának javaslatát is, hogy ezentúl minden tanévben e tárgyakból a középiskolai diákok számára tanulmányi versenyt szervezzenek. Az első verseny lebonyolítására még 1894-ben – tehát Eötvös Loránd rövid miniszterségének időszakában – sor került.

A fentiekben megismerhettük a dualizmus első negyedszázadában működő kultuszminisztereket. Természetesen a terjedelem okozta korlátok következtében csak oktatáspolitikai működésükre koncentráltunk, s így nem szóltunk például a művészetek fejlesztésében elért eredményeikről (Zeneakadémia, Múzeumok létesítése stb.), sem a tárcához tartozó egyében területekkel kapcsolatos elgondolásaikról. Egy évszázad távlatából fogalmat alkothattunk e periódus nagyszerű, tehetséges oktatáspolitikusainak tevékenységéről, az oktatásügy fejlesztéséről vallott felfogásukról, valamint azokról a koncepciókról, intézkedésekről, amelyekkel jelentősen hozzá is járultak a polgári átalakulás kibontakozásával összefüggő műveltség alakításához. Hiszen megértették a polgári fejlődés követelményeit, s éppen ezért igyekeztek ezen igényeknek megfelelni. Tulajdonképpen egyéni törekvéseik összhangban voltak a társadalmi elvárásokkal: e kitűnő szakemberek megérezték a gazdasági fejlődésnek a társadalomra gyakorolt hatását; a társadalmi mozgásokra, nevezetesen a polgári igényekre is egyaránt rezonálva, törekedtek a kihívásoknak megfelelni, de egyúttal ezen gondolatoknak megfelelően ők is kezdeményezően léptek fel. Vagyis kölcsönhatást figyelhettünk meg a társadalmi igények és a miniszterek egyéni iniciatívái között. Mindez azzal függött össze, hogy többségükben kitűnő szakemberek, európai látókörű, komoly elméleti és gyakorlati politikai ismerettel rendelkező, rendkívül művelt – esetenként jelentős tudományos eredményekkel is büszkélkedő –, igen színvonalas miniszterek álltak a dualizmus első évtizedeiben a kulturális tárca élén.

IRODALOM

A dualizmus oktatáspolitikájára vonatkozó alapvető források és szakirodalom:

- Képviselőházi és főrendiházi naplók;
 A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztereknek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett jelentései;
 Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849-1919. Szerk.: *Köte Sándor és Ravasz János*. Budapest, 1979.;
Ladányi Andor: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Budapest, 1969.;
Köte Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849-1918). Budapest, 1975.
Felkai László: Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus korából. Budapest, 1983.;
 Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából. Szerk.: *Mann Miklós*. Budapest, 1987.
Eötvös József: válogatott pedagógiai művei. Szerk.: *Felkai László*. Budapest, 1957.;
Eötvös József: Kultúra és nevelés. Szerk.: *Mezei Márta*. Budapest, 1976.;
Eötvös József: Levelek. Szerk.: *Oltványi Ambrus*. Budapest, 1976.;
Sóter István: Eötvös József. Budapest, 1967.;
Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Budapest, 1979.;
 Eötvös és Trefort. Szerk.: *Felkai László és Mann Miklós*. Budapest, 1988.;
Mann Miklós: Eötvös és a minisztérium szervezése = Pedagógiai Szemle, 1989/6. sz.
Máté Sándor: Pauler Tivadar élete és művei Budapest, 1887.;
Mann Miklós: Emlékezés Pauler Tivadarra = Köznevelés 1986/32. sz.;
Felkai László: Pauler Tivadar, a közoktatásügyi miniszter = Pedagógiai Szemle, 1987/1. sz.
Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése. Budapest, 1982.
Molnár Victor: Gróf Csáky Albin. Budapest, 1894.;
Mann Miklós: Emlékezés Csáky Albinra. Budapest, 1992. (Neveléstörténeti Füzetek 11.);
Gopcsa László: Eötvös Loránd mint közoktatásügyi miniszter = Budapesti Szemle 1919.; Eötvös Loránd a tudós és művelődéspolitikus írásából. Szerk.:
Környei Elek Budapest, 1964.;
Felkai László: Két miniszteri portré. – Csáky Albin gróf és Eötvös Loránd báró = Új Pedagógiai Szemle 1991.